

TOMAS KAČERAUSKAS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas

LAIKAS IR ERDVĖ: ARISTOTELIS, KANTAS, HEIDEGGERIS

Time and Space: Aristotle, Kant, Heidegger

SUMMARY

The article deals with the concepts of time and space in the philosophy of Aristotle, Kant, Dufrenne, and Heidegger. With help of Aristotle the author shows that space and time are inseparable from motion and with help of Kant that they are the forms of perception. If we interpret life in a broad sense, the time and space take part in our existential project. According to the author, that could be a criterion of the reality of things. We are forming our identity with help of transcendental things. In this way we create our future and estimate our past in the perspective of the future.

ĮVADAS

Kaip laiką ir erdvę suvokia tokie skirtingi mąstytojai kaip Aristotelis, Kantas, Heideggeris? Kas juos sieja? Straipsnyje šiuos mąstytojus nagrinėsiu retrospektyviai, t.y. iš Heideggerio perspektyvos. Aristotelis ir Kantas čia bus svarbūs tiek, kiek jie pasitarnauja egzistencinės fenomenologijos plėtrai.

Kaip susiję laikas ir erdvė? Koks žmogiškosios egzistencijos ir laiko bei erdvės santykis? Kokią vietą erdvė ir

laikas užima formuojant gyvenamąjį pasaulį? Koks jų vaidmuo estetinio suvokimo metu? Kuria prasme tai kultūros kaip žmogiškosios kūrybos veiksnys? Skirtingai nei fizikalizme, fenomenologijoje erdvė ir laikas – žmogaus gyvenimo kūrybinės prielaidos. Kita vertus, žmogus pats kuria savo egzistencijos erdvę ir laiką: tai – jo gyvenimas nuo gimimo iki mirties jo buto ar miesto aplinkoje. Čia nagrinėsiu erdvę ir laiką

RAKTAŽODŽIAI: erdvė, laikas, egzistencija, fenomenologija.
KEY WORDS: space, time, existence, phenomenology.

kaip kultūros kūrybinį veiksnių ir kaip tai, ką žmogus kuria savo gyvenimu.

Heideggeriui laikas yra žmogiškosios būties myriop pamatinis sandas. Fenomenologijos paskaitose¹ laikiškumas įvardijamas kaip esminis čia-būties (*Dasein*) priklausinys. Šia prasme laikas yra aprioriškas, nors jo suvokimo modusas – dabartis, kuri kaskart kitokia. Ontologinis laiko aspektas nereikalauja tyrimo „iš apačios“, t.y. kultūros reiškinių nagrinėjimo. Heideggerio kelias – „iš viršaus“ – laiko analizė pamatinėje būties sąrangoje. Tą patį galima pasakyti apie erdvę. Panašiai – „iš viršaus“ – į laiką ir erdvę žvelgia Kantas, kuriam tai – iš anksto duotos suvokimo formos. Estetikos fenomenologas Dufrenne'as eina kitu keliu: laikas ir erdvė išskyla, suvokiant konkrečius meno kūrinius. Vėlyvasis Heideggeris, panašiai, į laikiškąją būtį myriop žvelgia per Rilke's, Traklio ar Hölderlino posmą. Čia sieksiu įtvirtinti erdvę ir laiką kaip kultūros, t.y. kūrybinio, pasaulio palaikymo formas. Kaip tokios, jos ne tik sudaro sąlygas žmogaus gyvenimui kaip kūrybai, jos pačios yra kuriamos ir palaikomos kul-

tūros nešėjo – žmogaus. Tam pirmiausia panagrinėsiu Aristotelio laiko, siejamo su judėjimu, sampratą. Judėjimas, apimantis laiką ir erdvę, drauge yra žmogiškosios egzistencijos svarbus sandas: gyvenimas yra nuolatinis judėjimas, atveriantis begalines galimybes. Tai ir kultūrinis vyksmas, jei kultūrą suprantame kaip žmogaus kūrybinį gyvenimą, kuriuo kuriami ne tik mus supantys daiktai ir meno kūriniai, bet ir idėjos bei vaizdiniai, o drauge – mus supanti aplinka, mūsų erdvė ir laikas. Tai atveda prie kūrybinės laiko ir erdvės fenomenologijos, atstovaujamos Dufrenne'o ir vėlyvojo Heideggerio. Nagrinėdamas laiką ir erdvę meno fenomenologijoje, neišleisiu iš akių egzistencinės ontologijos, plėtojamos *Būtyje ir laike* bei *Pamatinėje fenomenologijos problemose*. Šis kelias padės žvelgti į kultūrą kaip į žmogiškosios būties kūrybinę visumą, ne kaip į reiškinį sumą, tegu ir istoriškai kintančią. Tikiuosi, tai padės išvengti schematiškumo ir atotrūkio nuo kultūros fenomenų ir kartu neišleisti iš akių kultūros nešėjo egzistencinės sąrangos, kurios pamatiniai sandai – laikas ir erdvė.

ARISTOTELIO LAIKAS IR JUDĖJIMAS

Aristotelis, kaip minėta, laiką sieja su judėjimu, kuris savo ruožtu vyksta erdvėje. Egzistencija (*ta onta*), kuri čia nėra vien žmogiškoji čia-būtis (*Dasein*) kaip Heideggerio atveju, Aristoteliui neatsiejama nuo judėjimo. Bet koks esinys, siekdamas formos, t.y. tapdamas savimi, juda. Pasak Aristotelio, „judama paties įgyvendinimo (*entelecheia*) metu, ne anksčiau ir ne vėliau“.² Kitaip sakant, ju-

dėjimas – galimybės įgyvendinimo momentas. Įgyvendinti čia reiškia suteikti tikroviškumą. Tikrovė (*energeia*) apibūdinama kaip „daikto egzistavimas ne ta prasme, kokia kalbame apie galimą (*dynamai*) esinį <...>, o įgyvendinimo prasme“.³ Vadinas, tikrovė atsiveria, ją įgyvendinant. Tikrovė išskyla ne kaip duotis, bet kaip siekinys, kur nukreiptos esinio galios. Jeigu esinį traktuosime kaip

žmogiškąją egzistenciją, t.y. fenomenologiškai, tikrovė kuriama, čia-būčiai tampant savimi. Šis tapsmas niekada nesibaigia: net po autoriaus mirties jo kūriniai įgauna vis naujas prasmes. Žmogiškų prasmų nuolatinis tapsmas atvirame pasaulyje ir apibūdina kultūrą kaip kūrybą begaliniame gyvenimo horizonte. Būtis turi prasmę tik kaip sambūvis (*Mitsein*) pasaulyje (*In-der-Welt-sein*). Ir atvirkščiai, kultūra palaikoma egzistuojančios, t.y. laikiškos būties, kitaip ji virsta neautentiška masine vaidyba, į savo tikrosios egzistencijos užmarštį stumiančiu darymu tai, ką visi daro. Tuomet gyvenimas nebėra joks tapsmas, o kultūros nebegalima vadinti žmogiškąja kūryba, nebent prasmų kaip simuliacrų (anot Baudrillardo) dauginimu.

Grįžkime prie Aristotelio. Pasak jo, „visa, kas tampa (*to gignomenon*), juda link kažkokio prado (*archē*), t.y. kažkokio tikslo (*telos*) (nes daikto pradas – tai, dėl ko jis yra, o tapsmas – dėl tikslo), tuo tarpu tikslas tai – tikrovė (*energeia*), o dėl tikslo įgyjama geba (*dynamis*).“⁴ Aristotelis pateikia pavyzdį: statybos įgūdžiai įgyjami siekiant ką nors pastatyti, pavyzdžiui, šventyklą. Kaip matome, tikrovė čia apima ir tikslą (*telos*) kaip tai, kas verčia keistis tampant. Aristotelis kalba apie tampančią tikrovę plačiausia prasme: bet koks daiktas, siekdamas savo formos, t.y. tikslingai judėdamas, įgyvendina (*entelecheia*) tikrovę. Laikas čia išreiškia daiktų formos įgyvendinimo, jų tikslų įtikrovinimo, vadinamo *entelecheia*, galimybę. Tikroviškas pasaulis – tikslų viešpatija, kur vieni jų pajungti kitiems ir sudaro darnią visumą, leidžiančią daiktams siekti sa-

vo formos kaip šios visumos dalies. Daiktų siekiniai jau glūdi kiekviename jų kaip geba, t.y. galimybė, virstanti tikrove kitų tikslų šviesoje. Taigi *entelecheia* išreiškia tikslinę esinijos sąrangą, kur daiktai tampa tikrove įgyvendindami savo siekius, atveriamus aukštesnių tikslų. Tai daiktų dalyvavimas (*methexis*) pasaulio įtikrovinime kaip tikslingų formų dermės kūrime. Nors Aristotelis vadina Platono *methexis* poetine konstrukcija, *entelecheia* išreiškia poetinę (kūrybinę) stagariečio žiūrą: kiekvienas iš mūsų (ir daiktai) siekia įgyvendinti tikslus, atsiveriančius aukštesnės prasmės horizonte, ir taip dalyvauja pasaulio kūrime, kuris iš esmės yra aukščiausios būtybės prerogatyva. Platonas pasakytų: mes siekiame supanašėti su aukščiausia idėja, įkūnijančia (t.y. įgyvendinančia) gėrio, grožio ir teisingumo vienovę. Aristotelis, kritikuodamas Platono idėjas už jų statinį pobūdį, iš tikrųjų suvokia tikrovę dinamiškiau: tikrovė – nuolatinis formos tapsmas, peržengiant savo materiją. Šia prasme Aristotelio *entelecheia* dinamiškesnė, o drauge poetiškesnė konstrukcija už Platono *methexis*.

Tikslų grandinė nėra begalinė. Kadangi tikslas siejamas su pradų, o jo įgyvendinimas – su judėjimu, tikslų, kaip ir judintojų, grandinė negali tęstis *ad infinitum*. Aristotelis argumentuoja: jei nebūtų pirmojo judintojo, nebūtų ir antrojo, ir trečiojo, ir t. t., kitaip sakant, nebūtų judėjimo apskritai. Pirmasis judintojas, kuris drauge yra ir galutinis tapsmo tikslas, vadinamas nejudančiu judintoju (*prōton kinoun akinēton*). Pasak Aristotelio, nejudantis judintojas judina „kaip mylintis (*erōmenon*), o tai, ką jis išjudina,

judina visa kita“.⁵ Meilė Platonui nukreipta į grožį, kuris apima ir gėrį. Aristoteliiui „gėris ir grožis – pažinimo ir judėjimo pradas (*tou nōnai kai tēs kinēseōs archē kai to kalon*).“⁶ Pažįstančio ir gyvenančio, t.y. tampančio žmogaus siekiai transcendentiški, nukreipti į pirmąjį judintoją kaip meilės šaltinį. Tai riba (*pe-ras*), kuri skatina veikti. Platonas *Valstybėje* taip pat kalba apie gėrio idėją kaip žmogiškojo pažinimo ribą. Kadangi idėja anapusinė, priartėjimas prie jos reikalauja tiek įgimtų galių, tiek išlavintų dialektikos įgūdžių. Tikroji realybė Platonui – idėjinė, anapusinė. Aristotelis tai vadina statiniu mąstymu, kuris nepaaiškina daiktų esmės, nes idėjos – už jų. Maža to, idėjos nepaaiškina judėjimo, vadinasi, ir judrios žmogaus tikrovės. Tikrovė Aristoteliiui nėra duota kaip anapusinė idėja, tai – judrus darinys, kuris randasi įgyvendinant siekius. Forma, kuri *Metafizikoje* dažnai vadinama *eidos* (ne tik *morphē*), nuo Platono idėjos skiriasi tuo, kad ji kaip siekinys teikia tikrovę, kuri ne duota, bet nuolat kuriama. Tai ir išreiškia *entelecheia*, kuri žmogaus atveju įkūnija būties įtikrovinimą gėrio ir grožio šviesoje. Čia neužtenka dialektiškai išlavinto proto išvalgos, reikia viso gyvenimo, kuris čia yra nuolatinis tapsmas, ruošiant save ir savo aplinką palaimos būsenai. Tai individualus kiekvieno mūsų kelias per sielos apsivalymą (*katarsis*) meno kūrinio akivaizdoje ar dorą elgseną. Drauge tai – kūrybiškas kelias, reikalaujantis pasirošimo bei sielos dermės ir atveriantis tikrovę kaip žmogaus laimingo gyvenimo aplinką. Šia prasme mes patys, tapdami savimi, kuriame savo erdvę ir laiką.

Poetikoje kalbama apie akimirksnį kartarsio, kuris apima netikėto dramatos įvykių sankirtos metu. *Nikomacho etikoje* teigiama, kad į laimę veda palaima, patirta doros elgesio metu. Abiem atvejais tai – labai mažas laiko tarpas, tačiau jis be galo talpus, nes atveria erdvę sielos tobulėjimui, t.y. išplečia gyvenimo horizontą naujam tapsmui. Gėris ir grožis čia – ne anapusiniai šviesuliai kaip Platono atveju, bet nuolat mūsų kuriama tikrovė, kuri savo ruožtu vis perkelia mūsų žiūrą tolyn. Gėris ir grožis čia susipynę vienoje žmogaus sielos kreiptyje: po vaidinimo žiūrovas geresnis, o dorai pasielgęs žmogus kontempliuoja grožį. Tai sielos dermės siekis, kuris persmelkia ir visą Platono kūrybą. Platono aprašyta ideali valstybė paremta darnia visuomene, kur kiekvienas dirba savo darbą, paisydamas viešųjų interesų. Aristotelis, pirmenybę teikdamas individui, dermę suvokia kaip individualią harmoniją tarp iškeltų tikslų ir kuriamos tikrovės. *Entelecheia*, įtikrovinimas, ir išreiškia tiek savęs peržengimą, nukreiptumą į tikslų viešpatiją, tiek pasaulio ir savęs jame kūrimą tų tikslų šviesoje. Tai gyvenimo kaip nuolatinio tapsmo, siekiant vis naujos dermės, uždavinys. Dermė pažintinėje plotmėje išreiškia tiesą, kuri taip pat nėra atskirta nuo gyvenimo. Šis judėjimas gėrio, grožio ir tiesos keliu ir apibūdina žmogaus laiką nuo gimimo iki mirties. Mus domina ne tiek *Fizikoje* pateikta laiko kaip kūnų judėjimo samprata, kiek žmogaus gyvenamojo laiko supratimas, plaukiantis iš *Metafizikos*, *Poetikos* ir *Nikomacho etikos*. Tai padės rasti sąlytį su fenomenologine laiko traktuote. Fenomenologijoje,

kuri susipynusi su hermeneutika ir egzistencijos filosofija, laikas taip pat suprantamas gyvenamojo pasaulio (*Lebenswelt*) kontekste, kur svarbios gėrio ir grožio kategorijos. Tad toliau panagrinė-

sime laiko bei erdvės sampratą Dufrenne'o estetineje fenomenologijoje ir vėlyvojo Heideggerio meno filosofijoje. Prieš tai apžvelkime Kanto laiko ir erdvės sampratą.

KANTO LAIKO IR ERDVĖS SAMPRATA

Kantui laikas ir erdvė – apriorinės suvokimo formos. Pasak Kanto, erdvė – ne diskursyvi, t.y. bendroji daiktų apskritai santykių sąvoka, bet grynas stebinys (*reine Anschauung*). Apie laiką teigiama panašiai: tai – ne empirinė sąvoka, bet apriorinis vaizdinys (*Vorstellung*), būtinas stebinių pamatas (*Grunde*). Matysime, kad apie apriorines egzistencijos sąlygas kalba ir Heideggeris. Skirtingai nei egzistencinėje tradicijoje ar net Aristotelio etikoje bei poetikoje, laikas ir erdvė čia siejami ne tiek su baigtine egzistencija, kiek su žmogaus pažintine geba. Tiesa, lyginant su Aristotelio metafizika, Kantas žengia priekin neįgdamas, kad laikas ir erdvė – judančių daiktų sau santykiai. Kanto transcendentalinėje estetikoje daiktai juda ne sau, bet mums juos pažįstant. Matėme, kad Aristotelio judėjimą galima interpretuoti kaip žmogaus gyvenimą nuo gimimo iki mirties, tačiau reikia pripažinti, kad ši interpretacija paveikta egzistencinės minties. Į tai atkreipiau dėmesį, iš pat pradžių žadėdamas retrospektyvų kelią.

Kanto aprioriškumas reiškia, kad laikas ir erdvė – pirminis neempirinis pažinimo vienis, kurio šviesoje mes suvokiame atskirų daiktų empirinį judėjimą erdvėje ir laike. Tai būtina suvokimo sąlyga, kurios visuotinumą įrodo geometrinės žinios. Kantas čia elgiasi panašiai

kaip Platonas, kurio idėjų nejudrumą kritikuoja Aristotelis: *Menone* jaunas nemokytas vergas, sumaniai vadovaujant Sokratui, sugeba atskleisti savyje glūdinčias įgimtas geometrijos idėjas. Kantas nekalba apie šių grynujų stebinių įgimtumą, tačiau sieja jas su proto galiomis. Ar erdvės (ir laiko) vienis duotas drauge su įgimtu sugebėjimu protauti? Ar ši suvokimo forma tokia pat statiška kaip Platono idėja, anot Aristotelio? Nors laikas (ir erdvė) – apriorinė suvokimo forma, ji yra sintetinė, t.y. mūsų nuolat plečiama. Geometrijos sprendiniai Kantui – sintetiniai aprioriniai.

Aprioriškumas Kantui persmelkia tiek transcendentalinę estetiką (laikas ir erdvė), tiek transcendentalinę analitiką (kategorijos), tiek transcendentalinę dialektiką (idėjos). Tai suvokimo vienis, jungiantis mąstymo pamatą, formas ir vaizdinius. Nors tai pirminė metafizinė duotis, tikroviškumą Kantui laiduoja empiriniai stebiniai. Nors Kantas džiūgauja sutaikęs racionalizmą su empirizmu, metafizinių ir empirinių sandų konfliktas jo transcendentalinėje filosofijoje atveda jį prie antinomijų, kurių viena liko neišsakyta: Dievas kaip vaizdinys yra nerealus, o kaip mūsų gyvenimo kreipinys – realus. Matysime, kaip vaizdinių realumas suprantamas meno fenomenologijoje.

Laiko ir erdvės aprioriškumo reputaciją Kantui palaiko ir aksioma: įvairūs laikai negali būti kartu, tik vienas po kito. Matysime, kaip egzistencinėje fenomenologijoje griūna ši aksioma: ekstatis akimirksnis apima tiek praeitį, tiek ateitį. Žmogaus gyvenimas – ne grynojo proto galia – čia sudaro judrų vienių, kurio šviesoje vertinami bet kokie laikai ir erdvės. Taigi Kantas, lyginant su Aris-

toteliu, žengia žingsnį priekin ir pusę – atgal: erdvė ir laikas jam neatsiejami nuo protingos būtybės suvokimo galių, tačiau jie nesiejami su žmogaus gyvenimu nuo gimimo iki mirties. Toliau, pasitelkęs Aristotelio gyvenimo kaip judėjimo sampratą ir papildęs ją Kanto daiktų kaip fenomenų motyvu, skleisiu laiko ir erdvės fenomenologiją. Labiausiai man rūpės meno fenomenai.

LAIKAS IR ERDVĖ MENO FENOMENOLOGIJOJE

Dufrenne'o teigimu, „pasaulis, kurį estetiškas objektas atskleidžia, yra individualus pasaulis, į kurį įžengiama tik pro siaurus egzistencinio *a priori* vartus.“⁷ Atrodo, individualus, vienetinis (*singular*) pasaulis estetinio suvokimo metu nesuderinamas nei su transcendentaliu, nei su egzistenciniu *a priori*, t.y. išankstinėmis visuotinomis duotybėmis, glūdinčiomis kiekvienoje čia-būtyje kaip laikiškame pasauliškame esinyje. Matėme, kaip Aristotelis sutelkia dėmesį į individualų meno kūrinio (tragedijos) suvokimą *Poetikoje* ir palaimos siekį *Nikomacho etikoje*. *Metafizikoje* tai jis vadina pirmine substancija (*prōtē ousia*), kuri išreiškia jo filosofines prieigas „iš apačios“. Sakėme, kad tai suponuoja kūrybiškumą, galimybę individui kurti save ir savo aplinką, o drauge margą kultūros pasaulį. Nežiūrint to, individo kūrybiškumas reikalauja ir nuolat peržengti save, kreipiant žvilgsnį į bendražmogiškus gėrio, grožio ir teisingumo idealus. Žmogaus gyvenimas yra laikiškas tapsmas, kurį išreiškia *entelecheia* kaip kūrybiška slinktis, apimanti tiek savęs peržengimą, tiek tikrovės įsisavinimą. To-

dėl Aristotelio metafizikoje atsiranda antrinė substancija (*deutera ousia*), kuria apibrėžiamas kiekvienas esinys. Antai Sokratas kaip individualus esinys apibrėžiamas tuo, kad jis yra žmogus. Ką reiškia būti žmogumi, kitaip sakant, koks apriorizmo turinys šiame kontekste? Siekti gėrio, grožio ir tiesos? Sakėme, kad tai kūrybiškas siekis, kuriuo žmogus įsitraukia į darnią tikslų viešpatiją.

Grįžkime prie Dufrenne'o, kuriam žmogaus pasaulio dermė suponuoja supratimą. „Estetinis objektas išsiskiria (*separates itself*) iš pasaulio <...> neigdamas pasaulio visumą (*world as a whole*)“ ir iš naujo save „integruodamas joje“. ⁸Taip estetinio suvokimo metu suardoma mūsų pasaulio dermė tam, kad ji būtų atstatyta kaip nauja estetizuota visuma. Pavyzdžiui, „architektūros kūrinys aneksuoja pasaulį ir estetizuoja jį“.⁹ Estetinio suvokimo metu mes peržengiame turėtą pasaulio ir mūsų jame vaizdinį tam, kad atvirame supratimo horizonte iškeltime sau naują pasaulio ir mūsų dermę. Fenomenologai tai vadina transcendentaliu redukcija, kuri apima sąmonės suskliautimą naujam jos šuoliui. Tai kūry-

binis veiksmas, kuriuo vis perkeliama mūsų žiūra, o kartu įtikrovinamas mums pasaulis. Tai atitinka Aristotelio *entelecheia* kaip esinijos kūrybingą judrumą, kurio sandas – laikas. Heideggeriui laikas – esminis žmogiškosios čia-būties elementas: būdamas laikiškas, žmogus kuria savo egzistencijos projektą, kuriuo vis peržengiamas individo pasaulis ir vėl susigrąžinamas kaip nauja visuma. Tai nukreiptumas į ateitį, kuris vis iš naujo teikia ir praeities prasminę visumą. Šis kūrybinis šuolis vyksta talpiu dabarties akimirksniu, kuris apima ateitį ir praeitį, todėl Heideggerio vadinamas ekstatiiniu. Tai pamatinis autentiškos egzistencijos judrumas tiek laike, tiek erdvėje, todėl jis vadinamas aprioriniu. Taigi aprioriškumas čia siejamas ne su pirminėmis suvokimo formomis, kurios Kanto atveju išlieka statiškos, bet su pirmapradžiu egzistenciniu judrumu.

Iš to plaukia ir fenomenologinė tikrovės samprata. Tikrovė čia nėra vienas julslėms prieinamos duotys, kaip Kantui. Priešingai, mūsų liečiami daiktai, tarkim, nauji madingi batai, gali būti visiškai nerealūs, jei jie, priklausydami išimtinai *das Man* stichijai, nedalyvauja mūsų egzistenciniame projekte. Šia prasme jie nei laikiški, nei erdviški, nes nematuojami mūsų laiku myriop. Ir, atvirkščiai, kasdieniai daiktai, tarkim, Van Gogho seni batai, meno kūrinys verčia mus atpažinti savo laikiškąją būtį myriop. Tai nėra batų dydžio ar jų savininko atpažinimas. Todėl tvirtinimai, kad Heideggeris klydo, įvardindamas juos kaip žemdirbio, o ne kaip arklininko (ar dar ko nors), prašauna pro šalį. Nudrengti batai paveiksle randa vietą mū-

sų egzistencinėje visumoje, tapdami pasaulio ketveto – žemės, dangaus, žmonių ir Dievo – dalimi. Jie yra tikroviški, nes kaip meninė visuma (estetinis objektas, anot Dufrenne'o) išiveržia į mūsų darnų gyvenamąjį pasaulį, kad jį suardytų ir čia pat leistų sukurti naują žmogišką dermę. Dufrenne'o teigimu, meno kūrinio supratimas leidžia iš naujo įgyvendinti (*derealized*) save, „siekiant liudyti (*proclaim*) nutapytą realybę“, taip randant „atramą naujame pasaulyje, kuris atsiveria man, naujam žmogui“.¹⁰ Prisiminkime Aristotelį, pasak kurio iš vaidinimo išėina kitoks žiūrovas, paruoštas naujų tikslų įgyvendinimui. Taip, kūrybinėmis pastangomis peržengiant save ir įtikrovinant mums atsiveriančius daiktus, artėjama prie laimės kaip gėrio, grožio ir tiesos dermės pajautos, kuri neprieinama vaikams. Gyvenimas tai – *entelecheia* kaip Kito (daiktų, asmens ar Dievo pavidalu) kūrybiškas įtikrovinimas, t.y. įtraukimas į mūsų egzistencinį projektą, mums atveriant savo erdvę ir darant talpesniu savo laiką, nors tai ir yra mūsų artėjimas myriop. Todėl „pavaizduotas pasaulis nėra tikras (*truly*), bet „ne todėl, kad jis pavaizduotas, o todėl, kad jis nebaigtas (*incomplete*)“.¹¹ Šią Dufrenne'o mintį galima taip perfrazuoti: mums atsiveriantis pasaulis nėra tikras, kol jis mūsų kūrybinėmis pastangomis nėra įtrauktas į mūsų gyvenimo erdvę ir laiką myriop. Šis pasaulio įtikrovinimas, atverdamas naują gyvenimo perspektyvą, savo ruožtu keičia ir mus. Todėl pasaulio įtikrovinimas reiškia ir savęs kūrimą. Taigi tikrovės kriterijus čia nėra empirinis, kaip Kantui, kurį veikė Hume'as. Nėra

jis ir idėjinis, kaip Platonui. Idėja, kritikuota Aristotelio, neleidžia kūrybiškai interpretuoti gyvenimo tapsmo, kuris apibūdinamas kaip *entelecheia*.

Pasak Dufrenne'o, „laikas – ne tėkmė (*flux*), kuri esame, bet tai, ką turime. Ir tai yra laikas, kuris turi mus, kadangi <...> įsirašome laike, rasdami vietą tarp jo įvykių.“¹² Ką reiškia įsirašyti laike ir kas yra laiko įvykiai? Proustas, kuris buvo veikiamas fenomenologinės minties ir kuris dažnai laikomas ne mažesniu fenomenologu už Husserlį¹³, savo laiko epopėjos paskutinėje knygoje *Atrastas laikas* teigia, kad valanda „tai kvapų, garsų, ketinimų ir įvairaus oro sklindina vaza. Tai, ką vadiname tikrove, yra tam tikras ryšys tarp šių pojūčių ir mus tuo pačiu metu apimančių prisiminimų.“¹⁴ Vėlyvasis Heideggeris knygoje *Pakeliui į kalbą* teigia, kad „įvykis (*Ereignis*) yra įstatymas (*Gesetz*), kuriuo mirtingieji surenkami savo esmei ir joje laikomi.“¹⁵ Čia, kaip ir visoje knygoje, kalbama apie kalbos, poetinės tarties įvykį. Kadangi mirtingieji egzistuoja nuo gimimo iki mirties, t.y. laikiskai, poetinis žodis leidžia atpažinti šią egzistencinę visumą, kur mirtingieji randa savo vietą tarp jų ketinimų, garsų, kvapų ir daiktų. Mus supantys daiktai – vaza, pamirktas pyragaitis, grindinio akmuo – mūsų pakeleiviai, mums grįžtant namo. Grįžti namo reiškia kurti vis naują prisiminimų ir ketinimų, iš kur išnyra kasdieniai daiktai ir artimi žmonės, visumą, t.y. savo gyvenimo prasmę, kuri galutinai susiformuoja mūsų mirties valandą. Daiktai, dalyvaudami šiame mūsų žygyje, tampa realūs arba parankūs (*zuhandene*), anot Heideggerio. Juos įtikrovinti reiškia

įtraukti į mūsų gyvenimo įvykių grandinę nuo gimimo iki mirties. Kita vertus, jie įtikrovina mus, iškildami netikėtai kalbos įvykiu (metafora) ir versdami mus iš naujo pažvelgti į savo gyvenimo visumą, kuri apima mūsų kreiptį į ateitį ir šios kreipties šviesoje išskylančią praeitį. Šia prasme eilėraščio ar romano „ketinimų vaza“, siedama mūsų lūkesčius su pojūčiais ir prisiminimais, yra tikroviškesnė už vazą su dulkančiomis verbomis svetainės kampe, nes pro ją mūsų žvilgsnis, nukreiptas į televizorių, visada praslysta. Lygiai taip tikroviškesni nudrengti batai Van Gogho paveiksle, kuris kaba oranžerijoje ir kur dabar, žiemą, mes net neižengiame, negu ant radiatoriaus džiovinami neseniai pirkti madingi batai, kuriuos avime kasdien. Vaza svetainės kampe, nauji batai, televizorius – tai vis daiktai, kurie nėra tikroviški, nes mūsų neįtikrovinti, neįtraukti į mūsų egzistencijos myriop dermę. Galima pasakyti ir kitaip: tai mes įtraukti į daiktų „fatalias strategijas“ (Baudrillardas), į jų *das Man* (Heideggeris) stichiją. Heideggeris tai vadiną egzistencijos, t.y. būties myriop užmarštimi (*Vergessen*) arba neautentišku (*uneigentliches*) buvimu. Ir atvirkščiai, tie patys kasdieniai daiktai gali mums iškilti kaip autentiškas įvykis, atveriantis egzistencijos horizontą. Vaza svetainės kampe gali prisipildyti kvapų, garsų ir ketinimų, kai pakeliame galvą nuo Prousto romano, žvelgdami į ją. Televizorius gali prabilti balsu sergancio vėžiu vaiko, kuris palenda su savo teta (jį mama kaip svetimkūnį atstūmusi) po antklode, norėdamas sužinoti, ar tamsu po žeme.¹⁶ Aristotelis iš dalies teisus teig-

damas, kad vaikai negali būti laimingi, nes jie nepakankamai išmintingi. Nežiūrint to, vaikai gali suteikti išminties mums, vadinasi, ir padaryti laimingus. Vaikai gali mus perkelti iš ten, kur mes, apsiausti neautentiškos aplinkos, stumiame savo laiką. Mūsų vaikai leidžia mums peržengti save ir taip atgauti savo daiktų erdvę ir savo laiką myriop. Eidami šiuo išminties meilės keliu, kuris veda toli už mūsų tam, kad sau sukurtume naują gėrio, grožio ir tiesos dermę, mes vedame ir savo vaikus. Ugdydami ugdome save ir atvirkščiai. Tai abipusė sąveika, kadangi mūsų egzistencija yra sambūvis atvirame gyvenamajame pasaulyje, kurį drauge su kitais kuriame. Todėl nukreiptumas ir atvirumas (erdviškumas) kaip ir laikiškumas – apriorinis mūsų žmogiškosios būties pamatas. Tai nėra tik mąstymo formos, nepriklausomos nuo patyrimo, kaip manė Kantas, tai – mūsų egzistencijos prielaida.

Heideggeris savo meno filosofijoje metaforiškai teigia: „kūrinyms, iškeldamas (*aufstellt*) pasaulį ir atstatydamas (*herstellt*) žemę, steigia šiųdviejų ginčą.“¹⁷ Ką reiškia žemės ir pasaulio ginčas? Anot jo, „šventykla kaip kūrinys (*Tempelwerk*) čia stovėdama atveria pasaulį, tuoj pat atstatydamą jį ant žemės, kuri pati tokiu būdu pasirodo kaip tėvynės pamatas (*Grund*).“¹⁸ Toliau sakoma, kad „menas yra kurianti tiesos sauga (*Bewahrung*) kūrinyje“ ir čia pat priduriama: „menas yra tiesos tapsmas ir įvykumas (*Geschehen*).“¹⁹ Taigi grožis per meno kūrinį siejamas su tiesa (*Wahrheit*). Kaip tiesa tampa arba įvyksta? Sakėme, kad poetinės tarties įvykis Heideggeriui – kartu ir egzistencijos, tai – autentiškos

būties atvėrimas. Pasak Heideggerio, „meno esmė yra poetinė kūryba (*Dichtung*). Tačiau poetinės kūrybos esmė yra tiesos steigtis (*Stiftung*). Steigtį suprantame čia trejopa prasme: steigtis kaip dovana, steigtis kaip grinda ir steigtis kaip pradžia.“²⁰ Čia Heideggeris prisijungia prie plejados filosofų²¹, kurie poezijai skiria ypatingą dėmesį. Bent dvi vėlesnes knygas²² jis paskiria poezijos fenomenologijai, kuri čia ne tiek meno kūrinų interpretacija, kiek egzistencinė filosofija. Kaip šioje meno (poezijos) fenomenologijoje iškyla laikas ir erdvė?

Knygoje *Pakeliui į kalbą* Heideggeris kalba apie pakeleivį, grįžtantį namo, skambant varpams. Varpai palydi, peržengiant mirties slenkstį, todėl tai – žmogaus kelias myriop. Tai gyvenimo kelias, kuris visada laikiškas, kadangi tęsiasi nuo gimimo iki mirties. Laikiškas jis ir kita prasme: egzistencija atsiveria talpiu dabarties akimirksniu, apimančiu tikslus, nukreiptus į ateitį, ir praeito kelio prasmes, kurios sudaro vis naują visumą tų tikslų šviesoje. Taip atsiveria ne tik ateities kūrybinis horizontas, bet ir palaiškanti, t.y. grindžianti mūsų žmogiškąją būtį praeitis. Atvertį Heideggeris sieja su tiesa, proskyna. Šią prasmę atliepia graikų kalbos žodis *aletheia*, nepaslėptis. Šventykla, stovėdama ant žemės, atveria pasaulį, bet kartu atstato pagrindą. Šventykla, kur kritiniu laiko akimirksniu skamba varpai, kviečia mus atsiverti savo autentiškajai egzistencijai kaip būčiai myriop. Kaip tik šios perspektyvos dėka randasi nauja mūsų gyvenimo visuma, t.y. atstatomas būties pagrindas. Tai nuolatinis grįžimas namo, peržengiant „skausmo slenksčius“: vis naujas atsivė-

rimas ateities siekiamis ir praeities įvykių supurtymas, atstatant egzistencinę dermę. Paskutinis slenkstis – mirties, bet net ir jis – atveriantis, šįkart visą gyvenimą nuo pat gimimo, todėl mirties valanda – didžiausios išminties, vadinasi, ir laimės, jei seksime Aristotelio argumentacija.

Heideggeris savo meno filosofijoje kalba ne tiek apie šventyklą, kiek apie šventyklą kaip kūrinį. Vadinasi, autentišką egzistenciją atveria meno kūrinys. Svarbiausias menas egzistencine prasme, kaip sakėme, – poezija. Poetiškai iškelti daiktai, supurtydami nelauktais deriniais, mums atveria mūsų būties myriop tiesą ir taip leidžia dalyvauti savo pačių egzistencijos kūrime. Mūsų gyvenimas yra kūryba kaip meno daiktų interpretacija, skatinanti mus kurti savo parankių daiktų aplinką. Tai – savo erdvės su daiktais, išskylančiais mūsų laiko myriop horizonte, formavimas. Taip iškyla kultūra kaip žmogiškoji kūryba, nukreipta į ateitį, bet paremta tradicija ir istorine atmintimi kaip atrama, kuri savo ruožtu vis atstatoma, veikiant šiam nukreiptumui. Klausimą apie kultūros visuomeninę prigimtį, kuri neva nesuderinama su individualia egzistencija myriop ir yra neautentiško buvimo šaltinis, čia paliksime nuošalyje.

Poezijoje daiktai surenkami ir patalpinami žmogaus erdvėje, kur jie tampa parankūs, suprantant savo egzistenciją kaip sambūvį pasaulyje. Todėl Heideggeris teigia, kad žodis laiko daiktą būtyje, o „pasaulis pasirodo daiktuose“.²³ Poetinė žiūra atveria daiktus, kurie įtraukiami į mūsų egzistencinę aplinką. Šia prasme mes kuriame daiktus, bet lygiai taip pat leidžiamės būti sukurti daiktų. Daiktų pagalba mes peržengiame save ir

čia pat juos susigražiname kaip naują dermę su jais – gyvenamąjį pasaulį. Tai tiesos kaip atverties ir grožio kaip kūrybiškumo dermė, kurią suponuoja mūsų laikiška egzistencija myriop. Ši pamatinė, t.y. apriorinė mūsų būties sąranga leidžia analogiškai (*ana ton logon*, pagal logosą, anot Platono) įtikrovintiems daiktams traktuoti žmones, kurie ne mažesniu mastu pajėgūs žengti po ranka išminties keliu į mirtį. Kitas kaip žmogus lygiai taip pat padeda perkelti mus į naują dermę, kuri dabar – ne tik tiesos ir grožio, bet ir gėrio, kadangi reikalauja ir mūsų doros. Apriorinis čia-būties atvirumas suponuoja egzistencinę analogiją tarp daikto ir žmogaus: ir vienas, ir kitas kūrybiškai įtikrovinamas, ir vienas, ir kitas dalyvauja mūsų laiko žygyje namo. Žmogaus sudaiktinimas čia reiškia jo įtikrovinimą – įerdvinimą ir įlaikinimą gyvenamajame pasaulyje, kuris tampa mūsų laikiška erdve su Kitu žmogaus ar daikto pavidalu.

Šiame gyvenimo horizonte, kuris vis toliau atsiveria, mums artėjant prie jo, pasirodo ir Dievas. Jis taip pat dalyvauja mūsų egzistencijoje, jeigu atsiliepiame į jo raginimą vis peržengti save. Šiame gyvenamojo pasaulio horizonte Dievas pasirodo ne kitaip kaip kantiškoji kreipianti idėja, bet ji ne mažiau reali (priešingai nei manė Kantas) už įtikrovintus žmones ir daiktus. Dievas taip pat nuolat įtikrovinamas mūsų gyvenime, kuris artėja prie paskutinio slenkščio, atversiančio viso nueito kelio prasmę. Įtikrovindami Dievą, žmones ir daiktus, mes kuriame savo gyvenamąjį pasaulį kaip kultūros pasaulį, kur mūsų atviras sambūvis – apriorinis egzistencijos sandas. Tai įvardijamų dangaus ir žemės, mir-

tingųjų ir Dievo pasaulis. Šventykla, tvirtai stovėdama, remdamasi istorine tradicija, kreipia tolyn už mūsų. Nuo mūsų pastangų priklauso, ar šventyklos

erdvė, atverianti begalinį horizontą, taps mūsų laikiško, bet kaip tik todėl kūrybingo gyvenimo erdve kaip judria gėrio, grožio ir tiesos visuma.

IŠVADOS

Laikas ir erdvė siejami su judėjimu. Gyvenimą suprantant kaip tapsmą, judėjimą plačiąja prasme, erdvė ir laikas neatsiejami nuo egzistencinių žmogaus siekių. Autentiškas laikas – būties myriop laikas, kuris atsiveria kiekvienu akimirksniu, kai projektuojama mūsų kaip mirtingųjų ateitis ir šioje perspektyvoje vis iš naujo iškyla praeities prasmė visuma. Tai kartu ir nuolatinio

savęs peržengimo laikas, kurio dalyviai yra mus supantys daiktai ar žmonės. Jie, kaip ir Dievas, yra mūsų transcendentai, kuriuos mes savo gyvenimu įlaikiname ir įerdviname. Taip žmogiškoji būtis nuo gimimo iki mirties tampa daiktų, žmonių ir Dievo įtikrovinimo kūrybine erdve. Tai kultūros – žmogiškosios kūrybos – pasaulis, kuris reikalauja sambūvio su kitais.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Martin Heidegger. Die Grundprobleme der Phänomenologie // *Gesamtausgabe*, Bd. 24 – Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1989.
- ² Aristotele. *Metaphysics*. Ed. W. D. Ross – Oxford: At the Clarendon Press, 1924.
- ³ Ten pat, 1048a.
- ⁴ Ten pat, 1050a.
- ⁵ Ten pat, 1072b.
- ⁶ Ten pat, 1013a.
- ⁷ Michael Dufrenne. *The Phenomenology of Aesthetic Experience*. – Evaston: Northwestern University Press, 1973, p. 528.
- ⁸ Ten pat, p. 154.
- ⁹ Ten pat, p. 153.
- ¹⁰ Ten pat, p. 57.
- ¹¹ Ten pat, p. 176.
- ¹² Ten pat, p. 246.
- ¹³ Tokios nuomonės laikosi Arvydas Šliogeris.
- ¹⁴ Marcel Proust. *Atrastas laikas*. – Vilnius: Alma litera, 1997, p. 154.
- ¹⁵ Martin Heidegger. *Unterwegs zur Sprache*. – Stuttgart: Verlag Günther Neske, 1997, p. 259.

- ¹⁶ M. Alexanderio filme *Visada širdyje*.
- ¹⁷ Martin Heidegger. Der Ursprung des Kunstwerkes // *Holzwege. Gesamtausgabe*, Bd. 5 – Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1977, p. 36.
- ¹⁸ Ten pat, p. 28.
- ¹⁹ Ten pat, p. 59.
- ²⁰ Ten pat, p. 63.
- ²¹ Platonas, Aristotelis, Kantas, Hegelis, Schopenhaueris ir kt.
- ²² *Unterwegs zur Sprache; Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*.
- ²³ Martin Heidegger. Die Grundprobleme der Phänomenologie // *Gesamtausgabe*, Bd. 24 – Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann, 1989, p. 208.
- ²⁴ Aristoteles. *Poetik*. – Stuttgart: Philipp Reclam Jun, 1986.
- ²⁵ Martin Heidegger. *Sein und Zeit*. – Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1993.
- ²⁶ Imanuelis Kantas. *Grynojo proto kritika*. – Vilnius: Mintis, 1982.